

Sorğulama Zamanı Düşünce Topluluğu

Kitle Davranışı Kuramları

Yazar: Aysel Karahan

Sosyal Psikolojik Bakış

Bu yazıda sosyal psikoloji disiplininde kitle davranışını açıklamaya çalışan kuramların genel bir taramasının yapılması amaçlanmıştır. Yazının içeriğinden de anlaşılabilceği gibi, sosyal psikolojide kitle davranışını açıklama çabalarını, genelde bilimsel bir disiplin olarak sosyal psikolojinin tarihsel gelişiminin ana eksenini olan 'bireye karşı grup' dikotomisi üzerinde temellendirmek olasıdır. Yazıda kitle davranışı, 'grup zihni' açısından ve 'bireyselci' açıdan yaklaşan kuramsal modeller, ve bu dikotomiye aşma iddiasında olan 'sosyal kimlik' yaklaşımını çerçevesinde incelenecektir.

Grup Zihni Yaklaşımı

Sosyal psikolojide kolektif davranışlara ilişkin modern kuram ve araştırmaların kökenleri Le Bon'a kadar izlenebilir. Le Bon'un 1895'te yayınlanan *The Crowd* (Türkçede *Kitleler Psikolojisi* adıyla yayımlandı) adlı çalışması, kolektif davranışları çalışan hemen her araştırmacıya bir çıkış noktası olarak hizmet etmiş, her modern sosyal psikoloji ders kitabının kalabalık modelinde referans olarak verilmiş ve bu çalışmanın içerdiği fikirler kalabalığın modern kuramlardaki kavramlaştırılmasında bir dayanak olmuştur. Kısacası, bu alanı anlamak için Le Bon'un fikirleri vazgeçilmez hale gelmiştir. Le Bon'un kalabalık hakkındaki görüşleri sadece akademik çalışmaları etkilemekle kalmamış, Hitler ve Mussolini gibi liderlerin kitlelerin yönlendirilmesi konusundaki görüşlerini de önemli derecede etkilemiştir (Reicher, 1996; Jackson, 1988).

Le Bon'un kalabalık hakkındaki klasik görüşleri, onun tıp ve antropoloji ile hipnoz ve evrim kuramlarından aldığı unsurların etkileşmesiyle ortaya çıkmıştır. Le Bon kalabalığı ilkel, alçak ve korkunç olarak görmektedir. Ona göre, kitleyi yaratan bireyler ne türden olursa olsun, yaşayışları, işleri, karakterleri, zekaları birbirine ne kadar benzerse benzesin ya da birbirinden ne kadar ayrılırsa ayrılırsa, kitleleşme sonucu, yalnızca ve yalnızca bu nedenden ötürü, kolektif bir ruh kazanır; dolayısıyla, her biri, tek başınayken hissedeceği, düşüneceği ve davranacağından başka türlü hisseder, düşünür ve davranır. Kitle içindeki bireylerin davranışları, kolektif irksal bilinçdışı tarafından yönetilir hale gelir. Bu bilinçdışı, aklın olmadığı ve atalara ait duyguların belirleyici olduğu evrimin ilkel bir aşamasını temsil ettiğinden, davranışta "uygarlaşma" ile ilgili özellikler bulunmaz (Le Bon 1895/1999). Bilinçdışının egemenliğinde davranması dolayısıyla, kitle, entelektüel olarak bireyden aşağıdadır. Bilgin'in (1994) deyişiyle, kitlede, bilim adamı ile ahmak, ahmağın düzeyinde eşitlenir.

Le Bon, kalabalığın ortaya çıkan yeni özelliklerini üç mekanizma aracılığı ile açıklamaktadır: Anonimlik, bulaşma ve telkine yatkınlık. Daha sonraları modern sosyal psikolojide bireylik yitimi olarak adlandırılan anonimlik olgusunu Le Bon (1895/1999, s. 24) şöyle tarif eder:

... kitle içinde bulunan birey, sadece çokluğun, sayı fazlalığının verdiği bir duygu ile, tek başına olduğu vakit frenleyebileceği içgüdülerine, kendisini terk etmek suretiyle yenilmez bir güç kazanır. Kitleler isimsiz (anonim) ve dolayısıyla sorumsuz oldukları için, bireyleri daima, her yerde kontrol edici rol oynayan sorumluluk duygularından tamamen uzaklaştırır ve onları içgüdülerine daha kolay

teslim eder.

Kitle davranışının ortaya çıkmasında rol oynayan ikinci mekanizma bulaşmadır. Le Bon, gözlenmesi kolay fakat açıklanması zor olarak nitelediği bulaşma olgusunu, hipnotik bir olay olarak görür. Le Bon'a göre;

Bir toplulukta her duygu, her davranış, yayılmacı özelliğe sahiptir. Hem o derece yayılmacıdır ki, birey, kişisel çıkarını topluluğun çıkarına kolayca feda eder. Bu fedakarlık hali aslında insanın doğasına ters olmakla beraber ancak bir kitleye dahil bulundukça meydana gelen bir fenomendir (s. 24).

Kalabalık davranışını anlayabilmek için gerekli olan son mekanizma telkine yatkınlıktır. Kitle psikolojisi "kitle içindeki bireylerde, yalnız haldeki bireylerin karakterlerine nisbetle pek zıt karakterler ortaya çıkarır (s. 25)". Kitle içindeki birey, bilincini yitirdiğinden, hipnozda benzer durumda herhangi bir telkine açık hale gelmiştir. O anda yapılacak bir telkinin etkisiyle, birey büyük bir coşkunlukla bazı eylemlere yönelebilir. Zaten yukarıda değinilen bulaşma olgusu da bireylerin telkine hazır oluşluluğunun çok doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Telkin edilmeye açıklık, grubun bütün üyeleri için aynıdır, çünkü bu, irksal bilinçdışıdan gelmektedir.

Le Bon'un kitle davranışı konusundaki görüşleri, en sistematik biçimde sosyal kimlik perspektifi içinde kitle davranışını açıklamaya çalışan araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir (Reicher, 1982, 1987; Hogg ve Abrams, 1988). Pek çok sosyal psikolog (ör.: Reicher, 1996; Jackson, 1988; ancak farklı görüş için bkz. Bilgin, 1994), her şeyden önce, Le Bon'un kitle davranışları hakkındaki görüşlerini yaşadığı çağda tanık olduğu toplumsal hareketlerden ve bunlara ilişkin önyargılı tutumlarından etkilenerek oluşturduğunu ileri sürmektedir. *Kitleler Psikolojisi* kitabının, Fransız sendikalizmi ve sosyalizminin yükseldiği döneme tanık olan bir burjuva entelektüelinin bakış açısından yazıldığı belirtilmektedir. Bu dikkate alındığında, Le Bon'un kitle psikolojisi, kolektif protestolara sürekli bir saldırı gibi okunabilir. Reicher'a (1987) göre, bu görüş kitle olaylarında otoritenin rolünü sistematik biçimde gözardı etmiştir. Oysa, 19. ve 20. yüzyılda yapılan tarihsel araştırmalar, neredeyse bütün kitle olaylarında resmi güçlerin müdahalesi olduğunu göstermektedir. Fakat Le Bon'un kitle psikolojisi çalışmasının hiçbir yerinde otoriteden, yani bir dışgruptan bahsedilmemektedir. Bahsedilen, aniden ve gizemli biçimde ortaya çıkan, otomatik ve bir örnek davranış gösteren ve daha sonra gizemli biçimde ortadan kaybolan bir kitledir. Kitlenin böyle anlaşılması, kitle eylemini kaçınılmaz olarak patolojik hale getirir. Daha önceleri Tajfel'in (1978a, 1978b) da ortaya koyduğu gibi, sosyal davranışın, içinde olduğu sosyal bağlamdan soyutlanarak anlaşılmasının mümkün olmadığı gerçeği bir kez daha kitle davranışı sorunsalında kendini göstermektedir. Eğer dışgrup gözardı edilirse, şiddetin gruplararası bir çatışma sürecinden çıktığı görülmez, onun yerine şiddet, kitlenin kendisine atfedilir. Böylece, tarihsel ve kültürel olanın doğuştan gelen özelliklerin manifestolarına indirgenmesiyle, bütün zamanlarda ve her yerde kitlelerin 'yıkıcı, şiddet dolu ve patolojik' olduğu sonucuna ulaşılır. Le Bon kitlelerdeki zihinsel olarak aşağı olma durumunu sadece protesto kitlelerinin bir özelliği olarak görmez, bu durumu bütün kitlelere geneller. Bütün kolektif yaşam bir düzeyde patolojiktir. Böylece, rasyonel ya da planlı davranmaya yol açan yalıtılmış bir bireysellik ile bunun tam zıttı davranış biçimlerine yol açan sosyal bireysellik arasında bir ayrım yapılmış olur. Bunun kaçınılmaz kuramsal sonucu, kitle davranışını belirli bir bağlama verilen zekice bir adaptasyon olarak görmek yerine, önceden belirlenmiş psişik bir yapının yansıması olarak görmektir (Reicher, 1987).

Le Bon'un kitle konusundaki görüşlerini, kendi görüşlerine ilk ve en etkili şekilde ekleyen kuramcı Freud olmuştur. 1922 yılında yayınlanan *Grup Psikolojisi ve Ego'nun Analizi* adlı kitabında Freud, Le Bon'un kitledeki bireyin hipnotik durumuna dikkati çekerek, "hipnoz sürecini gruba uyarladığınızda, hipnotizmacının yerine kim geçecek?" sorusunu sormuştur. Freud, bu soruya verdiği yanıt üzerine, yani grup lideri üzerine temellenen bir kitle kuramı geliştirmiştir. Freud'a göre, kitlenin özgün doğasının altında yatan neden, kitlenin bütün üyelerinin, lideri kendi ben ideali yerine koymasındır. Kitlenin üyeleri sadece lidere libidinal bir bağla bağlanmakla kalmaz, aynı zamanda, bütün (kitle) üyelerinin aynı ben idealini paylaşmalarından dolayı birbirlerine de bağlanırlar: "Birincil kitle, tek ve aynı objeyi ben ideali'nin yerine geçiren, dolayısıyla kendi ben'lerinde birbirleriyle özdeşleşen bir birey topluluğudur" (Freud, 1922/1993, s. 407). Freud, "...yani bireylerde bilinçli kişiliğin yitimi, duygu ve düşüncelerin aynı yöne yönelişi, duygusallığın ve bilinçsiz ruhsallığın ön plana çıkışı, istek ve niyetleri geciktirmeksizin yerine getirme eğilimi; bütün bunlar, özellikle ilk insan topluluğuna maledilmek istenen ilkel ruh yaşamına dönüşü (regresyon) yansıtır durumlardır (s. 417)" sözleriyle, kitleyi, ilk insan topluluğunun yeniden 'dirilişi' olarak görmektedir. Bu 'diriliş' kitlenin lideri için de geçerlidir: "Kitlenin önderi hala ilk insan topluluğundaki korkulan ilk-babadır, kitle hala sınırsız bir güç tarafından egemenlik altında tutulma eğilimindedir, otoriteye alabildiğine düşkünlüğü vardır...İlk-baba, ben ideali işlevini görüp ben'i egemenliği altında tutan kitle idealidir (s. 423)."

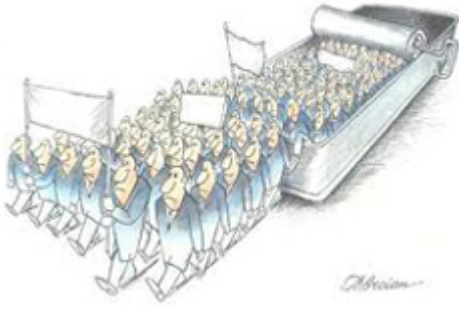
Reicher (1987), Freud'un kuramında Le Bon'un gibi objektivist bir yaklaşım bulunmadığını, Freud'un kitleyi, onu oluşturan bireylerin perspektifiyle tanımladığını vurgulamaktadır. Freud için, sözkonusu olan, bir liderle özdeşleşen insanların oluşturduğu gruptur ve gruptaki bütün psikolojik süreçler, liderle olan özdeşleşmeye bağlıdır. Ne var ki, yine Reicher'a göre, Freud, genel indirgemeci, yani aşırı biyolojici tavrı yüzünden, ortak özdeşleşme fikrini ve bunun "ben"'in sosyal olarak yapılandırılmasıyla ilgili doğurgularını geliştirememiştir.

Sosyal psikolojide kitle davranışına ilişkin olarak, artık klasik sayılan bu ilk yaklaşımlar, özellikle de Le Bon'un yaklaşımı, 1960 ve '70'li yıllarda kitle hareketlerinin artışına paralel bir artış gösteren kitle çalışmalarında tekrar canlanmıştır. Ancak, yapılan çalışmalar, kitleyle ilgili ilk çalışmaların zaaflarını aşamamış, tersine bunun üzerine inşa edilmiştir. Modern araştırmacılar, klasik görüşlerden çıkardıkları hipotezleri deneysel teste tabi tutmuşlar, aslında kitle kuramının, perspektifine dokunmadan, alanını genişletmişlerdir.

Kitle davranışında 'grup zihni' geleneğini izleyen modern kuramsal yaklaşımlardan biri, Le Bon'un kavramlaştırmasının bir uzantısı olarak ortaya konulmuş bulaşma kuramlarıdır ("*contagion theories*"). Bu yaklaşım, kitlenin homojenlik düzeylerini, gittikçe yükselen etkileşim ya da kişiler arası etki süreçlerine dayanarak açıklama girişimidir. Yani, kitlede tutumların, duyguların ve davranışların nasıl hızlı bir biçimde iletişime girdiğini ve sorgulanmadan kabul edildiğini açıklamaya çalışmaktadırlar. Bu perspektiften, kitle içindeki kişi bir kez uyarılmışsa, bu kişi uyarılmayı diğerine ve o da dairesel bir reaksiyonla diğerlerine taşıyarak, kitlenin uyarılma düzeyini arttıracaktır. Kuramcılar arasında duygu, tutum ya da davranışların kitle içinde dairesel ya da sırasal mekanizmayla yayıldığına ilişkin ayrılık varsa da, bulaşma süreci uyarılmayı yayan ve onu alan kişi arasında fiziksel bir etkileşimin olduğu ya da en azından birinin diğeri tarafından sadece gözlemlendiği izlenimini vermektedir.

Genel olarak bulaşma kuramlarında, bulaşma kontrol edilemeyen bir süreçtir. Bu, düşünce ve duyguların kitlede yayılmasının sınırlarını belirleme sorununu yaratmaktadır. Le Bon'da, bu

sınırların temelde irksal faktörler sonucu çizildiği ileri sürülse de, birey içi sınırlamaların kitle davranışı gibi karmaşık bir süreçten nasıl sorumlu olacağı tartışmalıdır. Modern bulaşma kuramlarının da bu olgu için bir açıklaması yoktur. Bazılarının, bu sınırların kitle davranışının içeriği tarafından çizildiğini ileri sürme girişimleri vardır ama organize olmayan bir süreç olarak görülen kitle davranışında içeriğin nasıl sınırlayıcı olacağı belirsizdir (Reicher, 1982). Ayrıca, bu tür kuramlar, kitlede bir davranış biçiminden diğerine nasıl geçildiğini, ve bu davranış biçimlerinin nasıl organize edildiklerini açıklama yeteneğinden yoksundurlar (Hogg ve Abrams, 1988).

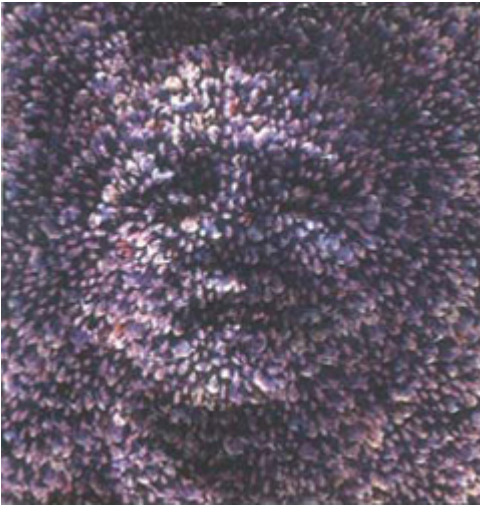
Modern sosyal psikolojide, Le Bon'un etkisinin açık ve güçlü bir biçimde hissedildiği diğer bir yaklaşımı, anonimlik olgusunun bireylik yitimi (*deindividuation*) olarak yeniden kavramsallaştırılması oluşturur. Deneysel-bireyci sosyal psikoloji geleneğine uygun bir tarzda hacimli bir deneysel araştırma literatürünün üretildiği bu yaklaşımda, deneylerde farklı şekillerde operasyonelize edilen bireylik yitimi olgusunun, temel olarak kitledeki bireyde şu tür psikolojik değişikliklere yol açtığı iddia edilmektedir:

Anonimlik koşullarından dolayı bireylerin kendini gözlemleme ve kendini değerlendirmesiyle, ve bireylerin sosyal değerlendirmeye yani başkalarının kendisini nasıl gördüğüyle ilgili kaygı düzeyleri düşer. Bunun iki sonucu vardır: Birincisi, suçluluk, utanç, korku ve toplumsal normlara bağlılığa dayanan kendini kontrol etme mekanizması zayıflar. İkincisi, normal zamanlarda ketlenmiş davranışların üzerindeki ketlenme gevşetilerek, saldırgan vb. davranış biçimleri göstermek için atlanması gereken eşik düşer. Kısacası, birey, kitlede bireysel kimliğini kaybeder, erir, buharlaşır; bunun sonucu da kitlelerde görmeye "alışık" olduğumuz "aşırı" davranışları gösterir. Zaten bireylik yitimi kavramsallaştırması, kitle davranışının altında yatan genel psikolojik süreci değil, aslında kitlenin potansiyel olarak gösterebileceği davranış türlerinden sadece biri olan şiddeti açıklama çabasıdır. Öyle ki, psikolojik bir süreç olan bireylik yitimini takip eden davranışlar, bunları sergileyen kişi açısından sadece irrasyonel, dürtüsel ve atipik olmakla kalmaz, aynı zamanda kendini pekiştiren bir özellik de taşır. Yani, bir kez başlayan "patolojik" davranış, hiç ayırım göstermeksizin çevredeki bütün uyaranlara gittikçe artan bir dozda taşınır.[1] Böyle bir davranışın durdurulması ancak varolan koşullarda ciddi bir değişiklik yaratmakla mümkün olur.

Bireylik yitimi araştırmaları arasında en dramatik çalışma Zimbardo'nun başını çektiği bir grup sosyal psikolog tarafından gerçekleştirilmiş cezaevi simülasyonudur. Bu çalışmada, 18 "normal" erkek öğrenciden yarısı "tutuklu", diğer yarısı da "gardiyan" rolü için rastgele seçilmiştir. Başlangıçta yapılan testler açısından bu iki grup arasında herhangi bir farklılık gözlenmemiştir. Araştırmanın gerçeğe daha uygun olması amacıyla denekler rolleri konusunda hiç çalışmamışlardır. "Tutuklu" rolünde araştırmaya katılacak olanlar evlerinde ya da sokakta tutuklanmış, üstleri aranmış, kelepçe takılmış ve Stanford Üniversitesi'nde "cezaevi" olarak hazırlanan bölüme getirilmişlerdir. "Tutuklular"ın parmak izi alınmış, elbiseleri çıkarılmış ve bit ilacı sürülmüştür. Daha sonra "tutuklular", tek tip elbise giydirilerek üçerli gruplar halinde hücrelere konulmuşlardır. Diğer yandan "gardiyanlar"a da üniforma giydirilmiş, güneş gözlüğü takılmış ve ellerine bir düdük, bir sopa ve hücrelerin anahtarları verilerek 8 saatlik vardiyalar halinde çalışmakla görevlendirilmişlerdir. Birkaç gün içinde her iki taraf da rollerine uyum sağlamıştır. Ancak, denekler rollerine 'kendilerini öylesine kaptırmışlardır ki', iki hafta sürmesi planlandığı halde deney altıncı gününde sona erdirilmiştir. Çünkü gardiyanlar çoğu zaman tutukluları insafsız, keyfi bir biçimde cezalandırmışlar, giderek daha vahşileşmişlerdir. Birbirlerini sadece kimlik numaralarıyla çağıran tutuklular, gardiyanlara

başkaldırmayı denemişlerse de kısa süre içinde sinmişler, gardiyanların en aşırı isteklerine dahi boyun eğmişlerdir. Bir süre sonra tutuklularda psikosomatik belirtiler, şiddetli depresyon, ağlama nöbetleri vb. görülmüştür. Bu çalışma, metodolojisi de dahil olmak üzere pek çok noktada eleştirilmiştir. Ancak, bu metnin ilgilendirdiği kadarıyla, bu çalışmanın sonuçlarının, deneklerin anonim olduğu durumda -araştırmada yaratılan normun pro-sosyal ya da anti-sosyal niteliğine bakmaksızın- tanınabilir olduğu duruma göre daha saldırgan davrandıkları iddiasıyla çeliştiği açıkça görülebilir. Yani pozitivist/deneyselci bakış açısı içinde kurulan, ve kabaca, "Bireylik yitimi koşullarında bireyler saldırgan davranış gösterir" şeklinde ifade edilebilecek hipotez, bu çalışmadaki "tutuklular" nezdinde reddedilmek durumundadır.

Bireylik yitimi yaklaşımı, birey ve kitle psikolojisini 'bireysel kimliğe karşı kimliksizlik' dikotomisi üzerine kurar. Tek başına rasyonel ve benlik-farkındalılığı yüksek bir varlık olan bireyin, kitleye girdiği andan itibaren kimliğini kaybetmekten, kitlenin kurbanı haline gelen çaresiz bir varlığa dönüşmekten başka seçeneği yoktur.

Bireyselci Yaklaşım

Her ne kadar aralarında farklılıklar olsa da Le Bon, Freud ve McDougall gibi kuramcılarının içerisinde yer aldığı kuramsal kamp, sosyal psikoloji disiplininin ortaya çıkışından bu yana, bizzat sosyal psikolojinin tanımlanma probleminde temel bir kuramsal çizgiyi temsil etmektedir. Bu kuramsal kampta, grup, niteliksel olarak bireyden farklı görülmüştür. Buna karşılık modern sosyal psikolojinin öncüsü olarak Allport (akt. Mummendey, 1996), davranışçı yaklaşımına uygun bir tarzda, 'grup zihni' kavramını reddetmiştir. Allport, sadece grup zihni kavramını reddetmekle kalmamış, grubun gerçekliğini de inkar etmiştir. Ona göre, tek psikolojik gerçeklik bireydir. Grup ise bireysel gerçekliklerin toplamından başka bir şey değildir. Yani, bu görüşe göre, bireyle grup arasında niteliksel değil niceliksel bir fark vardır. 'Uyaran-tepki' psikolojisini sosyal psikolojiye uygulayan Allport, bireyin grupta iken yalnız başına olduğu durumdan farklı davranmasının özel bir durum olmadığını, bunun fiziksel çevre yerine bu defa sosyal çevreye tepki vermektten ibaret olduğunu ileri sürmüştür.

Bu anlayışı mekanik bir biçimde kitle davranışlarına uyarlayan girişimler, sosyal psikolojide birleşme kuramları (*convergency theories*) olarak bilinmektedir. Çıkış noktası birey olan bu kuramlarda kitlenin kompozisyonu önemli hale gelmektedir. Bu görüşe göre, kitleler, genellikle ortak değer ve çıkarları paylaşan kişilerden oluşur. Kitle davranışı, belirli tarzlarda davranmaya yatkın olan birbirine benzer insanların biraraya gelmesinden kaynaklanır. Birbirine benzer bireylerin homojen bir kitle davranışı göstermesi çeşitli psikolojik süreçler yoluyla açıklanmaya çalışılır. Bu süreçlerden

biri de sosyal hızlandırmadır.

En basit haliyle başkalarının sadece varlığının uyarılmayı sağlaması ve bireylerin performanslarını etkilemesi olarak kavramsallaştırılan sosyal hızlandırmanın, bireysel ve kolektif davranış arasındaki farklılığı açıklamakta kullanılabileceği düşünülür. Sosyal hızlandırma görüşü, deneysel sosyal psikolojinin tarihi kadar eskidir. Deneklerin açıkça rekabet olmadığı durumda bile, sadece başkalarının varlığı yüzünden performanslarının etkilendiği gösterilen ünlü Triplett deneyine kadar geriye gider. Ancak, bu kavramı ortaya koyan kişi, basit ya da zor işlerde odadaki diğerlerinin varlığının deneklerin performansını arttırdığını gösteren Allport'tur. Ne var ki, bu kavram çerçevesinde daha sonra yapılan deneysel çalışmalarda tutarlı bulgulara ulaşılamamış, diğerlerinin varlığının, deneklerin performanslarının her zaman artmasına değil, bazen azalmasına da yol açtığı görülmüştür. Başkalarının varlığının etkisini tahmin etmede karşılaşılan bu güçlükten dolayı, sosyal hızlandırma alanındaki araştırmalar, Zajonc'ın davranışçı dürtü nosyonunu, bu görünürde çelişkili bulguları uzlaştırmak için kullanmasına kadar, tıkanmıştır. Sosyal hızlandırmayı dürtü kuramıyla açıklayan bu yaklaşıma göre, ister birlikte iş yapılarak olsun isterse pasif izleyici olarak olsun başkalarının varlığı sadece genel bir uyarılmaya yol açmaktadır, bu uyarılma deneklerdeki başat tepkileri ortaya çıkarmaya yarayan bir dürtü olarak hizmet etmektedir. Böylece, eğer performansta artış oluyorsa, sözkonusu davranış başat olandır, eğer azalma oluyorsa, ortaya konan davranış başat değil daha alt düzeydeki bir davranıştır (akt. Mummendey, 1996). Bu kuramlaştırmayla ilgili olarak, genel uyarılmanın var olup olmadığı, genel uyarılmanın nasıl otomatik olarak hızlanmaya yol açtığı gibi çeşitli problemler bulunmaktadır. Ancak genel olarak, Reicher (1982) sosyal hızlandırma sürecinin kitle davranışı için diğer açıklamaları dışarıda bırakan bir yeterliliğe sahip olmadığını ileri sürmektedir. Öte yandan, Hogg ve Abrams (1988), birleşme kuramlarının bulaşma kuramları ile aynı zayıflıkları taşıdığına ve bunlara ek olarak davranışın yoğunluğunu açıklayabildiklerini ama yönünü açıklayamadıklarını ileri sürmektedirler.

Modern sosyal psikolojide kitleyi ilk kez kaotik ve patolojik bir yapı olarak görmekten uzaklaşan Turner ve Killian (akt. Bilgin, 2000), ortaya koydukları 'beliren norm kuramı' (*emergent theory*) ile, bundan önce sözü edilen kitle kuramlarından niteliksel bir kopuşu temsil eder. Diğer kitle kuramlarının tersine, bu kuram, normal bir sosyal süreç olarak kolektif davranışın kurallarla ve normlarla sınırlandırılmı ileri sürmektedir. Sosyal psikolojide Sherif ve Asch gibi referans grubu kuramcılarını izleyen bu kuramcılara göre, kitlenin formel bir organizasyonu olmadığı için, kitle davranışı için gereken norm bir dereceye kadar duruma özgül olmalıdır, bu yüzden de sözkonusu durumda ortaya çıkan (beliren) norm olmalıdır. Turner ve Killian'a göre kitlenin bir örnek davranması hem üyeleri hem de dışarıdan bakan gözlemci için bir yanılısamadır, zira kitledeki belirli bireyler diğerlerinden farklı tarzda davranır ve bu yüzden de daha çok dikkat çekerler. Bu eylemler norm gibi görünür, ve sonuç olarak, normatif olmayan niyetlere karşı bir baskı oluşur ve uygun olmayan duygular bastırılır. Kitlenin diğer üyelerinin görece faaliyetsizliği, kitlede öne çıkan faaliyetlere rıza gösterildiğini ve destek verildiğini ima eder. Norm oluşumu süreci, kuralları, durumun tanımını ve niyetlenen eylemler için meşrulaştırmayı yaratan kitle üyeleri arasındaki iletişimi içerir. Bir normun belirmesi, kitlenin duygu ve davranışlarının da sınırlarını belirler. Bu, daha geniş kültürde benimsenen sınırlar anlamına gelmese de, kitlede duygu ve davranışların, sonu gelmez bir biçimde giderek artan bir bulaşma olmadığı anlamına gelir. Kitledeki kontrolün gerçek araçları, bireyin kitle içindeki kimliğini sürdürmesidir. Buradan, kitlenin kontrolünün, kitle, birbirini tanıyan bireylerden oluştuğu zaman daha yüksek olacağı sonucu çıkmaktadır.

Kitlede kimlik kaybı çalışmalarından hareketle beliren norm kuramını eleştiren Diener (1979), normla düzenlenen bir kitlede benlik-farkındalılığının yüksek olacağını, grupta olmanın ise

benlik-farkındalılığını azalttığı için, bu kuramın temelden çöktüğünü ileri sürmektedir. Ancak Hogg ve Abrams (1988) anonimliğin saldırganlığı arttırması ve normlara uymayı azaltmasının, grup davranışının normlarla düzenlenmediği anlamına gelmediğini ileri sürmektedirler.

Reicher (1982, 1988), beliren norm kuramının kitle davranışını irrasyonel ve yıkıcı görmekten uzaklaşarak, normatif bir davranış olarak gördüğünü teslim etmekte, ancak normun oluşması modelinin eylemin sosyal tarzını açıklamada yetersiz olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, bu kuram, ana akım küçük grup kuramlarının adaptasyonundan başka bir şey değildir. Dolayısıyla, beliren norm kuramı, grup normunun kişilerarası etkileşimden çıktığını ve sonuç olarak sosyal olanın nihai olarak bireysellikten kaynaklandığını iddia etmiştir.

Gerçek yaşamda kitle olaylarına tanık olan naif gözlemciler bile, kitlenin kendiliğinden aynı tarzda davrandığını, hissettiğini ve sanki kitle eyleminin tek bir merkezden yönetiliyormuşçasına uyumlu olduğunu dile getireceklerdir. Kitlenin bu yüksek düzeydeki uyumu, düşündüğümüz bir şey değil, ama direkt olarak "gördüğümüz", algımıza kaydedilen bir şeydir. Bu naif gözlemler, "Gruba ilişkin algılar gerçek midir, geçerli midir?", "Gruplar, bireyleri düşündüğümüz tarzda gerçek midir?", "Ayrı bir grup psikolojisi var mıdır, grupların kendilerine özgü zihni var mıdır?" sorularını aslında anlamlı hale getirmektedir. Ancak, modern sosyal psikolojinin, psikolojik süreçlerin sadece birey düzeyinde olabileceğine ilişkin temel varsayımını gözönüne alarak, yukarıdaki sorular reddedildiğinde, başka bir problemle yüz yüze kalınacaktır. Bu kez problem, sosyal davranış olarak grup davranışını bireye indirgemek, grubun bireyden ayrı olarak ortaya çıkan özelliklerini inkar etmek olacaktır. Temel paradoks, hem grup zihni tuzağına düşmeden, hem de grup yaşamını indirgmeden, grubun psikolojik gerçekliğini bilimsel olarak kurmaktır.

Sosyal Kimlik Yaklaşımı

Tajfel'in sosyal kimlik kuramı (1978), grup ve gruplararası davranışları, bireysel ve kişilerarası psikolojik süreçlerle açıklamaya çalışan Kuzey Amerika sosyal psikolojisine tepki olarak, daha "sosyal" bir sosyal psikoloji yapma gereğinden ortaya çıkmış bir gruplararası ilişkiler kuramıdır. Sosyal kimlik, Tajfel tarafından "bireyin, ilgili grubun üyeliğine duygusal bir önem ve değer atfının eşlik ettiği, belirli sosyal gruplara ait olma bilgisi (1978; s. 63)" olarak tanımlanmıştır. Bu, grup üyeliğinin sosyal psikolojik açıdan tanımlanmasıdır.

Eleştirel kuram geleneğinden gelen bir Avrupalı kuramcı olarak Tajfel ve diğerleri, insan bilişinin sosyal olarak nasıl yapılandırıldığını anlamaya çalışmışlardır. Sosyal kimlik kavramının bizzat kendisi bu iddiayı taşımaktadır. Sosyal kimlik, bireyin bilişsel donanımının bir parçası olarak ama bir ve aynı zamanda sosyal ve bireyden bağımsız bir tarzda tanımlanmaktadır. Örneğin birinin kendini "sosyalist" olarak tanımlaması, bir birey olarak kendisi hakkında çok temel bir şeyi ifade eder; ama "sosyalizm" in anlamı herhangi bir kişiye indirgenemez olan sosyal bir üründür. Böylece kavram, ne sosyal zihni bireyden, ne de bireyselliği toplumdan koparır. Başka bir deyişle, bugüne kadar sosyal psikoloji grubun içindeki bireye, sosyal kimlik kuramı ise bireyin zihnindeki gruba odaklanmıştır.

Sosyal kimlik yaklaşımı içinde Reicher, sosyal kimlik kuramı ve benlik-kategorizasyonu kuramını sistematik bir biçimde kitle davranışına uygulamıştır. Reicher'a (1987) göre, Turner'ın tarif ettiği referent bilgisel etki (*referent informational influence*) süreci, bir kimliğin ideolojik içeriğinin nasıl kolektif davranışa dönüştüğü problemine çözüm getirmektedir. Referent bilgisel etki sürecinde, ilk olarak birey kendini belirgin bir sosyal kategorinin üyesi olarak tanımlar. Bu, bilişsel düzeyde gruplararası farklılaştırmanın işlediği bir süreçtir. Kategorizasyonu belirginleştiren faktörler, benlikle içgrupun üyeleri arasındaki benzerlikleri ve benlikle dışgrup üyeleri arasındaki farklılıkları artırmaktadır. Daha sonra birey, sözkonusu kategorinin stereotipik normlarını öğrenir ya da oluşturur. Yani, üyesi olunan içgrupun stereotipik sosyal ve davranışsal boyutlarının ve dolayısıyla herhangi bir özgül sosyal bağlamda prototipik ve aynı anlama gelmek üzere normatif eylemlerin farkına varır. Sonuç olarak, içgrup kategorisinin belirgin hale geldiği ve bireyin kendisini uygun olan özellikler açısından içgrup üyeleriyle yer değiştirebilir (*interchangeable*) olarak algıladığı koşullarda, birey, sosyal kimliğinin özelliklerini sözkonusu bağlamda uygun davranış tarzını tanımlamak için kullanacaktır. Bu süreç, bireyin benlik-algısını, içgrup üyeliğine uygun olarak tanımlayan stereotipik boyutlarda kişisizleştirilmesi (*depersonalization*) demektir. Kişisizleştirme, bireyin kimliğini kaybetmesi, grupta erimesi ya da ilkel, bilinçaltı kişilik biçimlerine gerilemesi değil, sosyal kimliğin, kişisel kimliğe oranla başat hale gelmesidir. Böylece, grup üyesinin davranışının ne olacağı, kendisi de bizzat sosyal ve ideolojik bir ürün olan sosyal kategorinin tanımı tarafından dikte edilecektir (Turner ve Ark., 1987). Ancak yine de bu tür bir açıklama tarzı kitleyi grupla eşitlemek anlamına gelmektedir. Oysa kitle davranışı rutin değildir, tam aksine kitle davranışının en ayırdedici yanı yüksek derecede yenilik ve belirsizlik içermesidir. Kitlede hangi normların uygun olduğu çoğu kez belirgin değildir. Ayrıca kitle davranışının tam ortasında, uygun eylem tarzını tartışmak ve demokratik bir tarzda karara ulaşılmasını düşünmek anlamlı değildir. Önceden belirlenen liderlerin olmadığı durumlarda süreci açıklamak daha da zorlaşmaktadır. Kritik soru şudur: Eğer sosyal kimliğin kitle davranışının temeli olduğu kabul ediliyorsa, görünürde hiçbir normun olmadığı ya da yeni norm yaratmanın yollarının da çok açık olmadığı, öngörülemez bir durumda birey ne yapacaktır? Bu sorunu yanıtı, Reicher'a göre, Turner'ın benlik kategorizasyonu kuramında, "kategorizasyonun tümevarımsal yönü" temelinde verilebilir. Bu bağlamda tümevarım, bir bütün olarak kategorinin özelliklerini, bireysel olarak kategorinin üyelerinden (bir tek üyesinden) çıkarılabilmektedir. Herhangi bir birey, kendini bir grubun üyesi olarak algıladığı ölçüde, o bireyin davranışları grup üyeliğinin prototipik/normatif özelliklerini tanımlamak için uygun bilgi sağlama işlevi görecektir. Üstelik, herhangi bir bireyin özellikle grubun tipik bir üyesi ya da temsilcisi olarak algılanması ölçüsünde, o kişinin eylemlerinin uygun davranışın ne olduğunu tanımlamadaki rolü artacaktır. Bu sürecin kitle davranışında neden özel bir anlamı olduğu iki nokta ile açıklanabilir: Birincisi, duruma-özel önceden belirlenmiş normlar ve herhangi bir kurumsallaşmış müzakere yolu olmadığı için, tümevarım normatif davranış belirlemenin tek aracı olmaktadır. İkincisi, kitlede grupta olduğu gibi bir yapının bulunmaması yüzünden "tipik grup üyesi" nosyonu birkaç seçilmiş temsilci ile sınırlandırılmamış, grup üyesi olarak açık bir biçimde tanımlanabilecek herhangi bir kişi referans olarak görülerek esnetilmiştir.

Kitledeki tümevarımsal süreç, anti-faşist bir gösteri yapan kitlenin aniden faşistlerle karşılaştığı bir senaryo üzerinde gösterilebilir. Bu durumda yüz yüze kalınan problem şudur: "Böyle bir durumda bir kişi, anti-faşist olarak bir kişi, ne yapar?" Grubun içinde, diğerleri tarafından içgrup üyesi olarak görülen birinin -bu, slogan atan ya da başına bandaj takmış biri olabilir-, bir taş alıp faşistlere attığı farzedilsin. Bu eylem, aslında eylemin temsil ettiği fikir, kitlenin kritik bir özelliği haline gelir. Bu süreç, bireylerin o anda, ortak "anti-faşist" kimliğiyle özdeşleşme temelinde sergilenecek uygun davranış tarzını tanımlamaları anlamına gelir. Bundan sonra faşistlerin üzerine tüm kitleden taş yağmaya başlar. Bu örnekte kitlede kimlik inşasının boşlukta oluşmadığı görülebilir. Bireyler, kitlede tamamıyla yeni olan bir kimlik yaratmamakta, varolan bir kimlik kategorisinin duruma özgü boyutlarını ortaya çıkarmaktadırlar. Bu aynı zamanda, norm yaratma sürecinin sınırları da olduğunu

gösterir. Sınırlar, sözkonusu kimlik kategorisinin tarihsel ve ideolojik sürekliliği tarafından belirlenmektedir.

Bu analizin iki temel varsayımı vardır: İlki, kitle üyeleri ortak bir sosyal kimlik temelinde eylemde bulunurlar. Yukarıda verilen kategorizasyon (içgrup-dışgrup ayrımı, "biz" ve "onlar") ve etki süreçlerinin hepsinin sosyal özdeşleşmeye bağlı olduğu veri alınır, kitle eyleminin ideolojik tutarlılığından bu süreçlerin sorumlu tutulabilmesi, bütün katılımcıların aynı kimliği paylaşmalarını ve o anda bu sosyal kimliğin başat olmasını gerektirir. Bu varsayım, klasik kitle kuramlarındaki kimlik kaybını (anonimliği) tamamen tersine çevirir. İkinci varsayım, kitle davranışının içeriğinin, sözkonusu sosyal kimliğin doğası tarafından sınırlandırılmasıdır. Kitledeki sosyal etki sadece sosyal kategoriye tanımlayan özelliklerle uyumlu olan iletişim için sözkonusu olacaktır. Bu varsayım da, klasik kuramlarda kitlenin yıkıcı olduğu ve yıkıcılığının sınırları olmadığı teziyle temelden çelişkilidir. Bu analizde önerilen, kitlenin yıkıcı veya başka türlü davranmasının sadece sözkonusu sosyal kimliğin içeriğine bağlı olduğudur.

KAYNAKLAR

BİLGİN, N. (1994). **Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu**. İzmir: Ege Yayıncılık.

BİLGİN, N. (2000). **Sosyal Psikolojiye Giriş**. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları:48

DIENER, E. (1979). Deindividuation, Self Awareness and Disinhibition, **Journal of Personality and Social Psychology**, 37,1160-1171.

FREUD, S. (1993). **Toplum Psikolojisi**. (Çev.) Kemal Saydam. İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

HOGG, M. A. & ABRAMS, D. (1988). **Social Identifications: A Social Psychology of Intergroup Relations and Group Processes**. London: Routledge.

JACKSON, J. M. (1988). **Social Psychology, Past and Present: An Integrative Orientation**. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

LE BON, G. (1895/1999). **Kitleler Psikolojisi**. (Çev.) Tolga Sağlam. İstanbul: Timaş Yayınları

MUMMENDEY, A. (1996). Aggressive Behavior. In M. Hewstone, W. Stroebe & G. F. Stephenson (Eds.), **Introduction to Social Psychology**. Oxford: Blackwell.

REICHER, S. (1982). The Determination of Collective Behavior. In H. Tajfel (Ed.), **Social Identity and Intergroup Relations**. Cambridge: Cambridge University Press.

REICHER, S. D. (1987). Crowd Behavior as Social Action. In J. C. Turner with M. A. Hogg, P. J.

Oakes, S. D. Reicher & M. S. Wetherell (Eds.), **Rediscovering Social Group: A Self-Categorization Theory**. Oxford: Blackwell.

REICHER, S. (1996). 'The Crowd' Century: Reconciling Practical Success with Theoretical Failure, **British Journal of Social Psychology**, **35**, 535-553.

TAJFEL, H. (1978). Social Categorization, Social Identity and Social Comparison. In H. Tajfel (Ed.), **Differentiation Between Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations**. London: Academic Press.

TURNER, J. C. with HOGG, M.A., OAKES, P. J., REICHER, S. D. & WETHERELL, M. S. (1987). **Rediscovering Social Group: A Self-Categorization Theory**. Oxford: Blackwell.

[1] 1996 yılının 1 Mayıs'ında İstanbul Kadıköy'de çiçekleri ezen genç kızın ve civardaki dükkanların camlarını kıran gençlerin televizyondaki görüntülerinin benzer zihinsel işlemde geçirilerek yorumlandığı hala belleklerde.

Alınan İnt. Kaynak: www.teorivepolitika.com/21/TP21Y2.htm (25.10.10)

<http://www.sorgulamazamani.com/> adresinden 17.02.2019 22:49 tarihinde indirilmiştir